

Постановка проблеми. В Україні значну увагу приділяють дітям, їхньому соціальному та правовому захисту, а також створенню умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності. Як відомо, осередком суспільства і першою його складовою є сім'я і духовне життя людини починається з виховання в сім'ї. Велике значення для духовного здоров'я суспільства має міцна сім'я з її історичними традиціями та моральним багатством. Але, все ж таки, нестабільна соціально-економічна ситуація сьогодні в країні, яка обумовлена змінами політичного порядку, на жаль, впливає і на середньостатистичну українську сім'ю. Саме проблеми та конфлікти, що виникають у сім'ї, спричиняють значну кількість негативних наслідків. Зокрема, найбільше зростає біологічне і соціальне сирітство, тобто коли неблагополучні родини, яких позбавляють батьківських прав (батьки – алкоголіки, наркомани, злочинці, батьки, які жорстоко ставляться до своїх дітей), не займаються їхнім вихованням, примушують працювати, жебракувати. Як зазначає Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту 103 тисячі українських дітей не мають родини. Більшість із них мешкають в школах-інтернатах, дитячих притулках, після яких дуже важко пристосовуватися до дорослого життя. А за неофіційними даними безпритульних дітей, жебраків, дітей, що належать до груп ризику, сиріт, дітей із соціально неблагополучних сімей в декілька разів більше, понад 1 мільйон. Щороку 6 тисяч осіб в Україні позбавляють батьківських прав. У цьому ракурсі найактуальнішою є проблема сімейного неблагополуччя, реалізація виховних функцій неблагополучної сім'ї та формування в ній духовно збагаченої та моральної особистості.

Загальна деградація духовного життя у суспільстві впливає, в першу чергу, на інститут сім'ї в цілому. Тому саме сьогодні одним із найважливіших завдань сучасної психологічної науки постає загострення проблеми духовних орієнтирів підлітків, позбавлених батьківського піклування, що впливає на формування нової парадигми світосприйняття. Зазначене наукове поле передбачає розгляд соціально-економічних, політико-правових чинників, що дозволить визначити пріоритетні моделі морально-духовного розвитку підлітків-сиріт. Зважаючи на протиріччя між реальними потребами суспільства в збереженні та розвитку найвищих духовно-моральних цінностей української національної культури та недостатньо ефективну реалізацію її психолого-педагогічного потенціалу в сучасних соціокультурних умовах, актуальність цієї проблеми є безперечною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «духовність» нині широко вживається, хоча й недостатньо розгумлене у філософській, психологічній і педагогічній літературі. Духовності особистості приділяли велику увагу античні філософи (Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ), в німецькій класичній філософії (Г.Гегель, Г.Гердер, І.Кант, Б.Паскаль, Л.Фейєрбах, Ф.Шеллінг).

Проблема духовності знайшла відображення у працях вчених, як: Г.А.Аванесова, Г.О.Балл, М.І.Бердяєв, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, О.В.Киричук, А.С.Макаренко, С.Д.Максименко, В.П.Москалець, М.В.Савчин, В.І.Слободчиков, Т.М.Титаренко, С.Л.Франк, Н.В.Чепелева, П.Р.Чамата, В.А.Ядов та ін. Психологічний зміст поняття «духовного розвитку» особистості досліджували: Б.Г.Ананьєв, І.Д.Бех, А.А.Коростильова, О.М.Леонтєв, В.П.Москалець, Е.О.Помиткін, М.В.Савчин, В.І.Слободчиков, Л.М.Смирнова, Ю.В.Шаров, В.А.Ядов та зарубіжні психологи Е.Бартон, К.Роджерс, К.Г.Юнг, та ін. Характеристику підліткового періоду розвитку знайшли відображення у працях вітчизняних та зарубіжних психологів, таких, як Г.О.Балл, Л.І.Божович, Д.Бокум, Дж.Боулбі, Л.С.Виготський, І.В.Дубровіна, Д.Б.Ельконин, В.Г.Казанська, І.С.Кон, Г.Крайг, В.А.Крутецький, А.Н.Леонтєв, В.С.Мухіна, А.В.Петровський, О.М.Прихожан, Н.М.Толстих, С.Холл, Т.І.Юферева. Розвиток духовності особистості в підлітковий період онтогенезу, є важливим фактором, який визначає подальше становлення особистості (Н.О.Кордунова, І.К.Матюша, В.П.Москалець, Е.О.Помиткін, М.В.Савчин та ін.). Разом з цим, у науково-психологічній практиці недостатньо розв'язаними є проблеми, що стосуються духовного розвитку саме підлітків, які позбавлені батьківських прав та перебувають в інтернатних закладах.

Мета нашої статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей духовного розвитку підлітків-сиріт.

Виклад основного матеріалу. Проблема духовного розвитку особистості по суті відноситься до «вічних» питань, які займали і займають розуми не одного покоління дослідників, як зарубіжних та вітчизняних, так і сучасних.

Багатогранність феномену духовності зумовлює велику кількість підходів до вивчення цього явища. Так, з філософської точки зору «духовність» – це сфера людського буття, багатство думок, сила почуттів і переконань, а поняття «розвитку» визначається як процес руху від нижчого (простого) до вищого (складного), головною характерною рисою якого є зникнення старого і виникнення нового. Розвиток – іманентний процес: перехід від нижчого до вищого виникає тому, що в нижчому містяться тенденції, які ведуть до вищого, а вище є розвинене нижче. При цьому тільки на досить високій сходиці розвитку повністю виявляються і вперше стають зрозумілими натяки на вище, що міститься в нижчому [13].

«Духовність – особливий душевно-інтелектуальний стан окремої людини або великої групи людей, пов'язаний з устремлінням пізнати, відчутти і ототожнити себе з вищою дійсністю, яка невід'ємна від усього суцього, в тому числі і від самої людини, але розуміння якої утруднюється недосконалістю її природи» [1; 11]. Філософи (Сократ, Аристотель, Сенека та ін.), психологи (Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо та ін.) в пізнанні Таємниці Всесвіту споконвіку повідомляють про Гармонію Світу. Тільки людина, яка живе в Ритмі Всесвіту, є духовною. Для визначення суті поняття «духовність» та психологічних особливостей «духовного розвитку» важливо з'ясувати інтерпретацію цих понять, представленою у психології.

На сьогодні ми вже можемо спостерігати активний процес оновлення змісту освіти й удосконалення систем духовного розвитку. Такі вчені як Я.А.Каменський, Г.Г.Песталоцці, В.О.Сухомлинський одночасно виділили головні фактори, що впливають на духовний розвиток особистості: праця, сім'я, школа, вчитель.

У психологічному словнику, за редакцією А.В.Петровського та М.Г.Ярошевського дається таке визначення: духовність – здатність людини виходити за межі буття, розвинені духовні потреби, духовні інтереси і цінності ставити вище матеріальних. Це специфічна людська риса як сила самовизначення, як енергія поривання до кращого, до самовдосконалення у всіх сферах життя [8; 320]. Вперше в українській психології здійснив аналіз проблеми духовності В.П.Москалець, розглядаючи її як домінуючою в системі цінностей особистості.

«Духовність є специфічною людською якістю, що характеризується усвідомленням єдності буття і зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до пізнання і самопізнання, творчості, самовдосконалення та гуманістичної поведінки» [1; 11]. На думку М.Й. Боришевського, духовність «є

багатомірною системою, утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються її найактуальніші потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самої як до соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що виступають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх органічне поєднання з провідними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю. Духовність – втілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір [4; 147].

«Духовний розвиток підносить свідомість людини до нового рівня, пробуджує латентні здібності, сприяє процесові самоактуалізації. При цьому особистість не є пасивною структурою, вона сама детермінує напрям, ступінь змін і рівень розвитку всіх феноменів психічного розвитку, включаючи духовну сферу» [2; 48].

Процес духовного розвитку вчені пов'язують зі змінами у ціннісній сфері особистості через усвідомлення нею власної єдності з Всесвітом. На думку Ж.М.Юзвак, духовний розвиток є процесом розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів, здійснення якісних і кількісних змін у ціннісних орієнтаціях особистості шляхом гармонії психічної сфери, подолання відчуження від природи, соціуму, самої себе через усвідомлення їх всезагальної єдності [14; 142].

Е.О. Помиткін розглядає духовний розвиток як внутрішнє прагнення особистості до гуманістичних, естетичних цінностей. Духовний розвиток є процесом самоідентифікації особистості з власним "Я", в ході якого вона підпорядковує свою біологічну та соціальну природу духовним ідеалам, цінностям і змісту, набуває духовного досвіду. У цьому процесі відбувається усвідомлення єдності Буття, життєвої місії та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності. Орієнтирами на шляху духовного сходження особистості є ідеали, цінності й зміст [10; 54].

Охарактеризувавши психологічне поняття розвитку можна узагальнити його як процес, що одночасно утримує і поєднує в собі три досить самостійних процеси:

- становлення – як дозрівання і зростання; перехід від одного певного стану до іншого - більш високого рівня; як єдність уже здійсненого і потенційно можливого; як єдність причин і закономірних наслідків у розвитку;
- формування – як оформлення (набуття форми, а не формування за зразком) і вдосконалення (набуття досконалого зразка в культурі);
- перетворення – як саморозвиток і зміна основного життєвого вектора; як перетворення – кардинальне подолання сформованого режиму життєдіяльності, відповідно до деякої ієрархії цінностей і змісту буття людини [9; 75].

Розгляд психологічних особливостей духовного розвитку особистості в підлітковому віці передбачає вивчення концепції, згідно якої остаточно формується особистість, будується програма життя (Ж.Ж. Піаже). Підлітковий вік знаменує собою перехід до дорослості і особливості його протікання відкладають відбиток на все подальше життя. Г.С.Холл вперше описав амбівалентність і парадоксальність характеру підлітка, виділивши ряд основних протиріч, притаманних цьому віку у підлітків: «бунт» отроцтва, насичений стресами та конфліктами, в яких домінують нестабільність, ентузіазм, вагання і домінує закон контрастів.

Бачення провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як Ф.Ар'єс, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, І.В.Дубровіна, Е.Еріксон, І.С.Кон, Ж.Ж.Піаже, О.М.Прихожан, Н.М.Толстих, Е.Шпрангер, та ін. глибоко увійшли в психологію.

Узагальнюючи основні фактори формування підлітка як особистості, можна виділити такі особливості:

- «почуття дорослості» зумовлює основну суперечність підліткового віку;
 - у психічному розвитку головну роль відіграє система соціальних взаємин: родина, спілкування з однолітками, дорослими та молодшими;
 - біологічна перебудова організму у зв'язку з початком періоду статевого дозрівання: збільшується збудженість центральної нервової системи, що виявляється у підвищеній дратівливості, надмірній образливості, нестриманості тощо;
 - нестійка емоційно-вольова сфера: часто змінюється настрої;
 - особливості побуту, культури й навколишнього середовища місця проживання, а саме, соціально-психологічна адаптація: пошук сенсу життя, власного місця в колективі тощо;
 - різновиди діяльності: навчальна, професійна, художня, спортивна, самореалізація в випробуванні власних сил.
- Усвідомлення власної індивідуальності, пізнання прекрасного, розуміння мистецтва, різноманітності внутрішнього світу інших людей, урахування та повага індивідуальності поглядів з точки зору релігії, моралі, етики – все це зумовлює внутрішній світ підлітка, його самовдосконалення та духовний розвиток.

Дуже доречно узагальнила наступні психологічні особливості розвитку духовності підлітків О.І.Климишин:

- формування життєвого самовизначення як внутрішнього механізму духовної активності на основі ціннісних орієнтацій та світоглядної позиції;
- вироблення індивідуального стилю самовираження в навчанні, самопізнанні, самовихованні як формах провідної діяльності юнацького віку;
- збагачення соціально-типового розвитку особистості підлітка індивідуалізацією шляхом духовної ідентифікації з іншими, гармонізації й гуманізації взаємин [6; 55].

Розгляд психологічних особливостей духовного розвитку особистості в підлітковому періоді онтогенезу передбачає вивчення її настрою до життя в цілому і усвідомлення власної внутрішньої сили. Усвідомлення підлітком власної індивідуальності, пізнання прекрасного, розуміння мистецтва, різноманітності внутрішнього світу інших людей, урахування та повага індивідуальності поглядів з точки зору релігії, моралі, етики – все це зумовлює внутрішній світ підлітка, його самовдосконалення та духовний розвиток. До того ж поки що відсутні дослідження, в яких були б представлені психолого-педагогічні моделі духовного розвитку підлітків-сиріт.

Діти, що виховуються в інтернатних установах, в основному є соціальними сиротами, які залишилися без піклування батьків внаслідок їх смерті, або через те, що батьки частково або повністю позбавлені батьківських прав і ведуть асоціальний спосіб життя, перебувають у місцях позбавлення волі або відмовилися виховувати своїх дітей.

І.М. Доля у своїй аналітичній записці для регіонального філіалу НІСД м. Донецька акцентує увагу на таких негативних явищах, що наразі зберігаються в системі виховання сиріт у державних закладах утримання:

- неправильна організація спілкування усередині колективу, збереження авторитарного стилю виховання;
- високий ступінь регламентованості життя вихованців, відсутність можливості вільно розподіляти і використовувати часовий простір і дії;
- ізоляваність дітей в межах одного простору, обмеженість контактів із представниками суспільства із зовні, що фактично унеможливує соціалізацію вихованців;
- відсутність диференційованого підходу до дітей, обмеженість врахування психологічних, фізичних особливостей;
- неврахування психологічного стану вихователів шкіл-інтернатів, притулків, дитячих будинків, що виявляється в

проявах неадекватних, жорстоких дій по відношенню до дітей [5].

За даними досліджень А.М.Прихожан, Н.Н.Толстих, підлітки 12-15 років, характеризуються труднощами у взаєминах з оточуючими людьми, поверховністю почуттів, звичкою жити за вказівкою інших, не сформованість життєвих планів, цінностей, споживацьке відношення до близьких, суспільству [11]. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виокремити чинники, які мають безпосередній вплив на утруднення соціалізації та духовності. Так, на думку А.В.Бикова, Л.Я.Оліференко та Т.І.Шульги до таких чинників відносяться:

- наявність дефіциту індивідуального спілкування з близькими дорослими;
- мізерний вибір зразків для наслідування, засвоєння соціальної поведінки, що призводить до ускладнень в засвоєнні й відтворенні досвіду;
- орієнтування на офіційно прийняті нормативи, які змінити не можна, але вони категоричні і однобічні;
- наявність надмірно великого досвіду в деяких питаннях, не відповідного віку підлітків тому, в силу цього, який неадекватно застосовується [16].

Підлітковий вік – останній період перебування більшості дітей в установі інтернатного типу. У подальшому вони вступають у самостійне життя. Вихованці часто не готові до позбавлення звичних опіки та способу життя. Ось чому питання особистісної та соціальної зрілості 14-15 річного випускника інтернату (дитячого будинку) мають першорядне значення.

Щодо наслідків виховання не в сімейному середовищі, І.В.Дубровіна відзначає, що «...підвищена цінність сім'ї та відсутність досвіду життя у ній призводять, з одного боку, до ідеалізації сім'ї, образу сім'янина, а з іншого – до гіпертрофії негативної моделі сім'ї. При цьому позитивний ідеальний образ сім'ї розмитий, не наповнений конкретними побутовими деталями, а негативний, навпаки, гранично конкретизований та емоційно насичений» [12; 192]. Це може негативно впливати на формування уявлень про майбутнє сімейне життя.

М.Ю. Кондратьєв вважає, що незважаючи на специфіку будь-яких інтернатних закладів, всіх їх об'єднують жорсткі режими умов, а також ізоляція вихованців від широкого соціального оточення, що істотно знижує варіативність соціальної ситуації розвитку підлітків, збіднює систему значущих для них міжособистісних зв'язків, ускладнює шлях адекватної соціалізації особистості підлітка [7]. Варто зазначити, що серед підлітків, які перебувають в інтернатному закладі, є ті, які стали жертвами психічної, фізичної або сексуальної травми. Тому варто додати, що для них характерні відсутність позитивного досвіду ставлення до здоров'я, несформованість уявлення про способи його збереження, імпульсивність у діях і вчинках, невміння спілкуватися та встановлювати відносини як з однолітками, так і з дорослими, відсутність життєвих навичок, навичок швидкої адаптації до самостійного прийняття рішень, подолання життєвих труднощів і проблем. Зазначене свідчить про несформованість життєвої компетентності вихованців шкіл інтернатів, що стає загальною проблемою багатьох випускників інтернатних закладів.

Висновки. Критерієм успішності підлітка-сироти у життєдіяльності є не лише результативність у вивченні шкільних предметів, але і його ставлення до можливостей власного саморозвитку, пізнання самого себе, духовного розвитку, спілкування із своїми ровесниками та дорослими. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити у навчальних закладах інтернатного типу ефективну систему підтримки та активізації духовного розвитку дітей.

Створення психологічних умов для духовного розвитку дітей-сиріт підліткового віку є досить важким завданням. Але більшість інтернатних закладів намагаються вирішити це питання. Активно втілюють різні проекти у виховний процес, задіють гурткову діяльність на покращення духовного розвитку дітей, регулярно вихованці відвідують бесіди, лекції та програми на дану тематику.

Хочеться підкреслити, що робота з розвитком духовності підлітка-сироти передбачає моделювання двох взаємозалежних і взаємообумовлених процесів: дослідження та проектування. Саме поєднання цих діяльностей створює простір, в якому можлива проблематизація і подальше самовизначення як вільний вибір підстав, принципів, ідеалів і сенсу життя.

Резюме. Теоретичний аналіз проблеми духовного розвитку підлітків-сиріт. У статті представлені трактування поняття духовного розвитку особистості. Проаналізовані особливості підліткового періоду, та уточнюється феномен духовного розвитку підлітка, який перебуває в інтернатному закладі. **Ключові слова:** духовність, духовний розвиток, підліток-сирота.

Резюме. Теоретический анализ проблемы духовного развития подростков-сирот. В статье представлены трактовки понятия духовного развития личности. Проанализированы особенности подросткового возраста и уточняется феномен духовного развития подростка, который содержится в интернатном учреждении. **Ключевые слова:** духовность, духовное развитие, подросток-сирота.

Література

1. Авенесова Г. А. Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и тепер // Вестник московського ун-та. Серія 7. Філософія. – 1998. – №4. – С. 3-17.
2. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. – М., 1996. – С. 48.
3. Боришевський М. Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірн. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [За ред. С. Д. Максименка]. – Т. IX. – Ч. 5. – К., 2007. – С. 26.
4. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 144-150.
5. Доля І. М. Розвиток альтернативних форм соціалізації дітей-сиріт у контексті реформування державної системи опіки / І. Доля - Регіональний філіал НІСД у м. Донецьку. – [Цит. 2009, 25 грудня].
6. Климичин О. І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання [Текст]: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. - Івано-Франківськ, 2004. – С. 55.
7. Кондратьєв М. Ю. Подросток в системе межличностных отношений закрытого воспитательного учреждения.: Дис. докт. психол. наук: 19.00.07 / Российская Академия Образования. – Москва, 1994.
8. Краткий психологический словарь / [под общ.ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. – С. 320
9. Миронова М. «Категория "развитие" в психологии и христианской антропологии» // Московский психотерапевтический журнал, 2005, №3, – С. 75-98
10. Помиткін Е. О. «Психологія духовного розвитку особистості». - К., 2007. - 280; – С. 54.
11. Прихожан А.М., Толстих М.М. – Діти без сім'ї: М; 1990. – 160 с.
12. Слостенина В. А. – 2-е изд., – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 112 с.
13. Слостенина В. А. – 2-е изд., – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 192 с.
14. Слободчиков В. И. Психология развития человека [текст] / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школьная

пресса, 2000. – 320 с.

15. Шевченко Т.Т. «Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах». – Вінниця, 2002. – 430. – С. 142.

16. Шульга Т. И., Олиференко Л. Я., Быков А. В. Социально-психологическая помощь обездоленным детям: опыт исследований и практической работы. Уч. пособие. – М.: Изд-во УРАО, 2003. – 400 с.